

سبک معماری خانه‌های سنتی در سبزوار

نسرین سادات علوی مقدم^۱

چکیده

اصول حاکم بر معماری سنتی ایران، ریشه‌های عمیقی در فرهنگ و اندیشه‌های این سرزمین دارد. فضای معماری، فرهنگ‌پذیر است و فرهنگ نیز بر معماری، تأثیر می‌گذارد. معماری خانه‌های سبزوار براساس فرهنگ اسلامی به عنوان فرهنگ حاکم و با رعایت اصولی همچون حفظ حریم خصوصی، رعایت حقوق همسایه و تکریم شکل گرفته است. در این مقاله، ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی سبزوار بر این اساس بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: معماری سنتی، خانه‌های سنتی، خانه‌های سبزوار، اُرسی،

بادگیر، هشتی

---

۱. کارشناسی ارشد مردم‌شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات

مقدمه

خانه، یکی از مهم‌ترین فضاهای معماری است که رابطه مستقیمی با انسان دارد. از این رو، صورت زمینی مسکن، به عملکردهای مورد نیاز انسان و ابعاد انسانی پاسخ می‌دهد و سیرت معنوی آن، درصدد جوابگویی به اعتقادات و باورهای ساکنان است. به باور انسان‌شناسی، خانه، پدیده‌ای، برای تولید فرهنگ است که جنبه‌های مادی و غیرمادی دارد؛ این جوانب، از طریق انسان، خلق و آموخته می‌شود یا اشاعه و انتقال می‌یابد.

خانه، در معنای محتوایی خود، با مفهومی همچون آسایش و آرامش، امنیت روح و روان و محلی که این نیازها را تحقق می‌بخشد، همراه است. از این رو، اعتقادات و باورهای دینی، برای رسیدن به آرامش قلبی، در مسکن سنتی، تأثیرگذار است. (فکوهی، ۱۳۸۲: ۳۰)

خانه، به عنوان یکی از نیازهای مادی و معنوی بشر، در کنار سایر نیازهای اساسی او همچون غذا و پوشاک قرار می‌گیرد و کیفیت ارضای این نیاز، بر جنبه‌های مختلف زندگی تأثیر می‌گذارد. معماری خانه که از اساسی‌ترین نیازهای انسان قلمداد می‌شود، از یک سو، به نظام اجتماعی - فرهنگی، اعتقادی و از سوی دیگر، به نظام اقتصادی جامعه وابسته است. (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۱۵۳)

در این مقاله، با شناخت عوامل تأثیرگذار بر فرهنگ معماری سنتی، خانه را از ابعاد مختلف ساختاری، کارکردی، تکاملی و تاریخی در استان خراسان رضوی و شهرستان سبزوار مورد بررسی قرار داده‌ایم.

مقاله حاضر در دو بخش عملی (میدانی) و نظری تنظیم شده است. در بخش نظری، (توصیفی) به گردآوری نتایج پژوهش‌ها، مطالعات و مقالات مرتبط با موضوع، از طریق مطالعه کتابخانه‌ای پرداخته شده است و در بخش عملی، از پرسشنامه، تصویربرداری و مشاهده مستقیم بهره گرفته شده است.

موقعیت جغرافیایی شهرستان سبزوار

شهرستان سبزوار در غرب استان خراسان رضوی واقع شده است. این شهر، دارای سه منطقه آب و هوایی است که عبارت‌اند از: دشت جوین، با آب و هوای معتدل، دشت سبزوار، با آب و هوای گرم و خشک و منطقه کوهستانی، با آب و هوای نیمه سرد. وجود ۸۰۰ اثر ارزشمند تاریخی در این خطه، علاوه بر اینکه تأثیر بسزایی بر فرهنگ و ادب غنی این سرزمین دارد، سابقه درخشان و تمدن کهن این شهرستان را باز می‌نمایاند. (محمّدی، ۱۳۸۱: ۱۲)

معماری در جایگاه فرهنگ

از دیدگاه مردم‌شناسی، معماری، نوعی فرهنگ مادی است که هم تاریخ، باورها، سنت‌ها و ارزش‌های جامعه را ترسیم می‌کند و هم جهان‌بینی آن را به تصویر می‌کشد. «شاید، به ندرت بتوان، هنری یافت که به اندازه معماری با زندگی مردم پیوند داشته باشد، هنر معماری، از بارزترین جلوه‌های فرهنگ مردم در هر دوره تاریخی و نمایشگر گویای فضای زیست آدمی است» (یورگ، ۱۳۷۵: ۵۸). سبک معماری هر دوره، انعکاسی از فرهنگ و هنر آن دوره محسوب می‌شود و برخی از صاحب‌نظران، معماری را آئینه سنجش فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی می‌دانند.

فرهنگ عامل اصلی شکل‌گیری خانه

«فرهنگ»، عامل اصلی شکل‌گیری خانه است و نقش مهمی در پایداری اجتماعی بر عهده دارد. از این رو، مطالعه فرهنگ‌های دینی برای شناخت الگوهای رفتاری اقوام و مذاهب گوناگون اهمیت می‌یابد.

خانه بیش از آنکه ساختاری کالبدی باشد، نهادی است با عملکردی چند بعدی متأثر از اجتماع، فرهنگ، آیین مذهبی، اقتصاد و اوضاع محیطی و از آنجا

که ساخت «خانه» خود امری فرهنگی است، شکل و سازمان آن نیز متأثر از فرهنگی است که خانه محصول آن است. (راپاپورت، ۱۳۶۶: ۴۶)
بنابراین، خانه‌ها، منطبق بر فرهنگ‌ها هستند و انتظام فضایی آنها، نشان‌دهنده روابط اجتماعی افراد ساکن در آنهاست.

کارکرد فضاهای مختلف در خانه‌های سنتی

فضای خانه‌های قدیمی، شامل هشتی، راهرو و دالان، تالار، ایوان، حیاط، حوض، حوض‌خانه، زیرزمین، آب‌انبار، سرداب، بالاخانه، زمستان‌نشین، تابستان‌نشین، اتاق نشیمن، مستراح، پستوخانه، صندوق‌خانه، مطبخ، آشپزخانه، اتاق، کرسی‌خانه، انبار، و طویله است که هر کدام از آنها عملکردی دارند.

درب ورود به حیاط خانه جعفرزاده (سبزوار)^۱

در و سردر

در بافت قدیم، در حیاط، از تخته درست می‌شد. در گذشته، در خانه‌ها را هم از چوب و برخی مواد دیگر می‌ساختند. این درها با چوب‌های ضخیم و

۱. عکس‌ها از نسرين علوی مقدم می‌باشد.

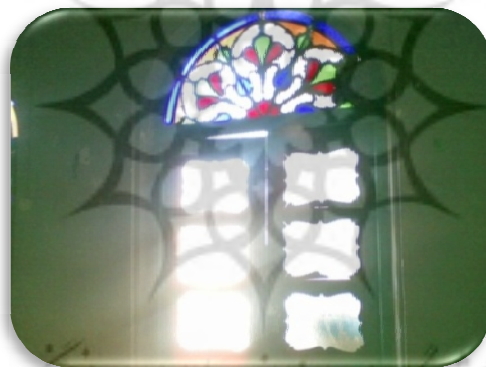
سبک معماری خانه‌های سنتی در سبزوار ❖ ۲۱۵

سنگین نیز ساخته می‌شد. درها، اغلب دو لنگه و گاه به قدری کوچک بودند که برای رفت و آمد مجبور می‌شدند هر دو لنگه را باز کنند.

در و پنجره

در گذشته‌های دور، خانه‌ها، فاقد پنجره بودند و تنها منفذی در دیوارها، برای تهویه در نظر می‌گرفتند که کار نورگیر را انجام می‌داد اما به تدریج، پنجره مرسوم شد که آن هم در ابتدا مشبک و بدون شیشه بود. (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۷)

از ویژگی‌های در و پنجره‌ها، وجود سطحی شفاف در تمام یا قسمتی از سطح در و پنجره بود که نور از آنجا به فضای درون راه می‌یافت. (همان: ۹)

پنجره خانه علوی مقدم (سبزوار)

اندازه درها

اندازه درها، بر اساس مقیاس انسانی و متناسب با افراد آن دوران بوده است.

کارکرد کوبه‌ها

کوبه، فلزی چکش مانند بود که وقتی به صدا در می‌آمد، صاحب‌خانه، متوجه می‌شد، شخص پشت در، مرد است، یا زن. کوبه مختص مردان، چهار گوش و مشابه چکش بود و صدای بم تولید می‌کرد و کوبه مختص زنان، به شکل پنج هندسی با گلچه‌دار بود و صدایی ملایم داشت.

کوبه زنانه، خانه جعفرزاده (سبزوار)

کوبه مردانه، خانه جعفرزاده (سبزوار)

هشتی

در ورودی خانه‌ها، اغلب به هشتی یا دالان باز می‌شد که به شکل هشت ضلعی یا نیمه هشت ضلعی و در برخی مواقع، چهارگوش بود. هشتی، سقفی کوتاه و منفذی کوچک داشت و عموماً سکوهایی برای نشستن در کنار آن طراحی شده بود. اتاق هشتی، اتاقی بود، که در هیچ موقع از سال، نور آفتاب به آن راه پیدا نمی‌کرد.

هشت ضلعی‌هایی که در ایران رایج بودند و در هشتی‌های خانه هم به کار می‌رفتند عبارت بودند از: ۱. هشت گوش کامل ۲. هشتی و نیم هشت ۳. نگینی ۴. کشکولی.

داخل هشتی، از عناصر مختلفی مانند سکو و چراغدان استفاده می‌شد و برای رفتن به اتاق، بالای هشتی، پله‌ای در نظر گرفته می‌شد. پوشش هشتی‌ها نیز بسیار متنوع بود و به طور معمول کاربردی‌های بسیار زیبایی داشت. (حائری، ۱۳۸۸: ۲۵۵)

هشتی

اُرسی (پنجره بالا رو)

امروزه پنجره، جایگزین اُرسی شده است. اُرسی به معنی پنجره بالا رو است. پنجره‌ای باز شو که به صورت کشویی به سمت بالا می‌رفت و با تزیینات چوبی همراه بود. این پنجره‌های بزرگ چوبی، یک جبهه اتاق را به طور کامل می‌پوشاندند و دارای تقسیمات سه‌تایی و پنج‌تایی، بازشوی کشویی بالارونده و شیشه‌های رنگی بودند. (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۳۵۵)

اُرسی، را نیز برای جلوگیری از گرما، از قطعات ریز می‌ساختند. (همان:

۳۵۶)

حیاط یا میانسرا

حیاط، در فرهنگ دهخدا، به معنی محوطه و هر جای دیوار و بست و سرای خانه آمده است. واژه‌های دیگری مانند ساحت، صحن، میانسرا، صحن و سرا نیز به همین معنا آمده است. حیاط یکی از زیباترین نماهای خانه

محسوب می‌شود که در خانه‌های قدیمی به دلیل وسعت زیاد، درختان کهنسال چنار، باغچه و حوض، مرکز و قلب ساختمان بود.

از هشتی یا دالان با اختلاف چند پله، وارد حیاط می‌شویم و این، حاکی از گود بودن حیاط است که به دلیل نبودن آب لوله‌کشی و استفاده از قنات، در سطح پایین ساخته می‌شد تا به کاریز قنات نزدیک‌تر باشد. دلیل دیگر گود بودن حیاط، تسهیل خاک‌برداری برای ساخت خانه بود. یکی از مهم‌ترین کارکردهای حیاط، مسئله حریم محرم و نامحرم (بیرونی، اندرونی) بوده است. (همان: ۱۶۱)

از حیاط، در خانه‌های ایرانی، به شکل‌های مختلف استفاده شده است. بعضی از این موارد به اختصار چنین است: ۱. نشانه حریم تملک ۲. وحدت‌دهنده چند عنصر خانه ۳. ارتباط‌دهنده چند فضا ۴. ایجاد محیطی سرسبز و با نشاط ۵. به عنوان یک هواکش مصنوعی، برای گذر جریان بادهای مناسب ۶. عنصری مهم برای سازماندهی به فضاهای مختلف ۷. حریمی امن و آرام برای آسایش خانواده. (معماریان، ۱۳۷۵: ۱۳)

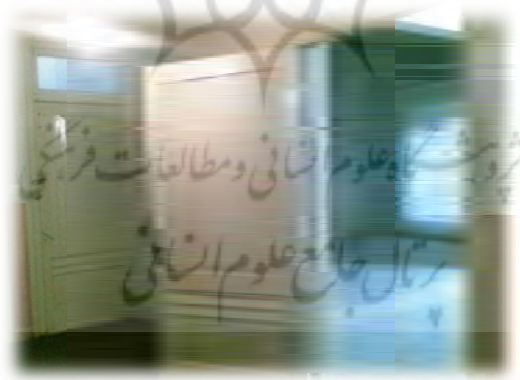

حیاط خانه تاریخی ایرج ترشیزی (سبزوار)

اتاق

در خانه‌های ایرانی، اتاق‌ها، به صورت سه‌دري، پنج‌دري، تالار و شکل‌های دیگر ساخته می‌شدند که هر کدام ویژگی خود را داشتند. یکی از علایق ایرانیان در ساخت خانه‌ها، ایجاد ارتباط بصری بین اتاق و فضای بیرون آن است. گشادگی، فراخی و دید آزاد، جزء طبیعت ایرانی است. (پیرنیا، پیشین: ۱۶۲)

معماران گذشته به این منطق رسیده بودند که نمای یک اتاق نباید در برابر تابش آفتاب صبح تابستان باشد، از این رو، نمای اتاق را چند دری می‌ساختند؛ یعنی چند درگاه در آن ایجاد می‌کردند. مانند: دودری، سه‌دري و پنج‌دري. دودری؛ اتاقی بود که دو در به سمت حیاط داشت. سه‌دري؛ اتاق خواب خانه بود و پنج‌دري؛ اتاق مهمانان. حفظ خنکی و گرمای هوای اتاق در تابستان و زمستان، شرایط مشقت‌بار کویری و سایر عوامل، از اصول بسیار مهمی بودند که با استفاده از ظرفیت حرارتی مصالح مورد توجه قرار می‌گرفت.

اتاق خانه اسلامی

طاقچه

طاقچه، مدخل سکو مانندی است که به عرض یک متر و به عمق ۲۰ سانتی متر، در ارتفاع ۱.۵ متری دیوار تعبیه می‌شود. در تمام اضلاع اتاق و به وسعت طول و عرض، ۲ تا ۳ طاقچه وجود داشت که از آن برای نگهداری ظروف و سایر اقلام استفاده می‌کردند. (شهری، ۱۳۸۳: ۳۰۵)

دولابچه خانه - اسلامی

دولابچه

طاقچه‌های دردار و جاسازی شده در دیوار، یا زیر طاقچه‌های اتاق را که دو لنگه در زیبای ساده یا منبت از چوب گردو داشتند، دولابچه می‌گفتند. طبقه‌بندی‌های داخل، محلّ جعبه‌ها و مجری‌های پول و جواهر یا اسباب بزک، آجیل، شیرینی و ظروف مهمان بود تا در دسترس و آماده برای آرایش یا پذیرایی باشد و به این ترتیب، هر اتاق متوسط به این صورت مفروش و زینت می‌شد. (همان: ۳۰۸)

---

۱. جعبه کوچک زیبا برای اسباب بزک، جای طلا و جواهر

حوضخانه

حوضخانه زیرزمینی است که در آن حوضی برای سکونت تابستان تعبیه شده باشد. در سبزوار به ایوانی که در محور اصلی خانه قرار گرفته و با طاق بلندی پوشیده شده، حوضخانه می‌گویند. در واقع، نوع خاصی از ایوان است که به طور کلی، فضایی تابستان‌نشین دارد و معمولاً هشت‌گوش است. (حائری، ۱۳۸۸: ۱۳۰)

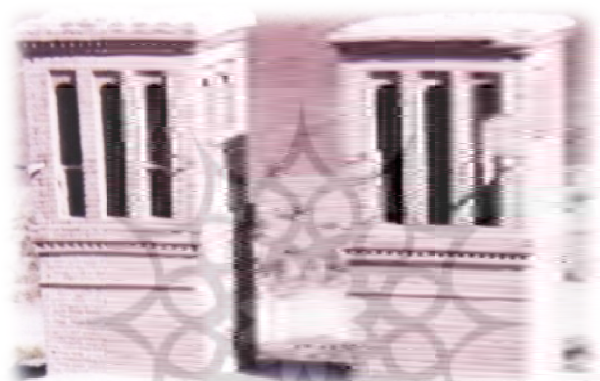

بادگیر

بادگیر

یکی از شیوه‌های متداول در معماری شهرهای کویری که به امر صرفه‌جویی در مصرف انرژی یاری می‌رسانده، کاربرد عناصر طبیعی و تجهیزات و تأسیساتی نظیر بادگیرها، آب‌انبارها، یخچال‌ها و آسیاب‌های بادی و آبی در شهرهای کویری بوده است. بادگیر از روزگاران دور در ایران زمین به کار گرفته شده و از نام‌های باستانی و گوناگون آن مانند واتغز، باتخان، بادهنج، خیشود و خیشخان نام برده شده است. بادگیر، انواع گوناگون دارد و بنا بر وضع اقلیمی و جهت باد به هیئت‌های مختلف در سرتاسر ایران ساخته شده است. بادگیر، از برجک به نسبت بلندی تشکیل شده است که بر روی بام خانه‌ها قرار دارد. باد از منافذی که در بادگیر وجود دارد، به فضایی که آن را

حوضخانه می‌نامند، هدایت می‌شود. حوضخانه‌ها، قسمتی از خانه‌های کویری هستند که در اتاق‌های تابستانی قرار دارند. در اثر برخورد باد با سطح آب حوض، عمل تبخیر صورت می‌گیرد که طی آن، باد به نسبت گرمی که از دهانه بادگیر وارد می‌شود، پس از سرد شدن، به اتاق‌های ساختمان راه می‌یابد. همین فرآیند موجب خنک شدن اتاق‌ها و فضای داخلی خانه می‌شود. (پیرنیا، پیشین: ۳۳۳)

دلایل اصلی ساخت بادگیرها نیز با توجه به اقلیم طبیعی و شرایط آب و هوایی از این قرار بوده است:

۱. اغلب به دلیل حوضچه‌هایی که بادگیرها درست بر بالای آن قرار داشتند، ورود بادهای این منطقه و برخورد آن با آب حوضچه، هوای دلیپذیر و مطبوعی را تولید می‌کرد که باعث خنک شدن فضای خانه می‌شد.

۲. از سوی دیگر بادگیرها، نقش مکشی هم داشتند؛ به این ترتیب که هوای گرم و آلوده را به بیرون می‌فرستادند. بنابراین، جریان دو سویه‌ای برقرار بود که از یک طرف، هوای خنک را به داخل اتاق‌ها هدایت می‌کرد و از طرف دیگر، هوای گرم را به بیرون می‌فرستاد.

۳. ویژگی دیگر بادگیر، چیزی شبیه به یخچال امروزی بود. در مسیر بعضی از بادگیرهایی که به سرداب راه پیدا می‌کردند، گنجه (طاقچه)‌هایی تعبیه

می‌شد که یک در چوبی نیز داشت. در زمستان، در گنجه را می‌بستند تا ارتباط فضای داخل و خارج اتاق قطع شود. در داخل این گنجه‌ها، مواد غذایی را نگهداری می‌کردند. همین خنکی مساعدی که در مجرای بادگیر جریان داشت، مانع از فاسد شدن مواد غذایی خانواده می‌شد. (پورجوهری، ۱۳۸۸: ۷)

بافت قدیم و خصوصیات معماری شهرستان سبزوار

شهر سبزوار، دارای بافت درون‌گرا و متأثر از شرایط آب و هوایی است. شهر در جهت شمالی و جنوبی شکل گرفته و چیدمان خانه‌ها، به صورت شطرنجی است. در این بافت، گذرها، حمام، مساجد، تکایا و منازل با توجه به پراکندگی تقسیم‌بندی‌های هر محل ساخته شده‌اند و بافتی سازمان یافته و پویا را شکل داده‌اند. با توجه به این عناصر و قدمت آنها می‌توان اثبات کرد که شهر، دارای بافتی اصیل و تاریخی بوده است. (عبداله‌زاده‌ثانی، ۱۳۷۳: ۱۵-۱۴)

با بررسی بافت سنتی سبزوار، می‌توان به ویژگی‌هایی مانند جهت و امتداد کوچه‌ها و راسته‌ها اشاره کرد که بیشتر شمالی - جنوبی و شرقی - غربی بوده است. کوچه‌ها و گذرها، اغلب با قلوه‌سنگ فرش شده‌اند و جهت اصلی خانه‌ها، با تبعیت از شیب زمین شمالی - جنوبی بوده است. همچنین ایوان رو به جنوب در زمستان، برای استفاده از آفتاب اهمیت داشته و درها و پنجره‌های خانه‌ها، اغلب کوچک ساخته شده است. به طور معمول، مصالح به کار رفته در بناهای سنتی بسیار همگون و متناسب با طبیعت و اقلیم شهر و به طور عمده از آجر، خشت، گل و چوب بوده است. (تاریخ بیهقی: ۶۲)

نمای خانه‌ها، از آجر، کاهگل، گچ و یا ترکیبی از آنهاست و پشت‌بام‌ها عموماً کاهگلی هستند. بیشتر خانه‌ها، فاقد پنجره و به جانب کوچه‌اند و ورودی آنها، به هشتی یا دالان باز می‌شود. حوض یا چاه آب هم در خانه‌ها وجود دارد و خانه‌های افراد متمکن دارای آب‌انبار است.

از دیگر ویژگی‌های بافت سبزوار، حفاظت تمامی معابر، حیاط‌ها و ساختمان‌ها در برابر عوامل جوی و بخصوص باد است. بافت در این فضاها،

به هم فشرده و متصل است و کوچه‌ها باریک، به نسبت طولانی و در مسیر یک خط شکسته‌اند و گاه با سقف یا ساباط^۱ پوشیده شده‌اند. از دیگر خصوصیات بناهای بومی سبزوار، استفاده از مصالح، با ظرفیت حرارتی بالا و به کارگیری دیوارهای ضخیم است. (نوباغی، ۱۳۸۸: ۱۷۶)

خانه‌های سنتی سبزوار، تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اجتماعی اقتصادی و زیست‌محیطی شکل گرفته‌اند؛ همه عناصر واحد مسکونی در کنار هم، گرداگرد یک فضا، تشکیل یک خانه را می‌دهند و این عناصر (اتاق، دالان، پنجره، سقف و ...) متأثر از شرایط اقلیمی هر مکان شکل می‌گیرند. نمای بیرونی و درونی خانه نیز پایگاه اعتبار و حیثیت اجتماعی افراد بوده است.

مراحل ساخت بناهای سنتی در شهرستان سبزوار

در بافت قدیم، اکثر خانه‌ها، فاقد نقشه بوده‌اند و به طور ذهنی و انتزاعی برای ساخت آنها اقدام می‌کرده‌اند.

ساکنان شهر توجه زیادی به نما نشان نمی‌دادند اما کسانی که استطاعت و توانایی مالی داشتند، نمای ساختمان‌هایشان، آراسته‌تر بود، برای مثال، کسانی که در شهر یا محله جایگاه ویژه‌ای داشتند، نمای خانه‌هایشان پر نقش و نگارتر بود. آیات قرآنی و اسماء اعظم هم سر در منزل‌شان حک شده بود.

نحوه شروع ساختمان‌سازی

قبل از شروع خانه‌سازی، در قدیم رسم بود که «ساعت می‌گرفتند» یعنی ساعت این کار را تعیین می‌کردند و در آن روز معین و مشخص ابتدا با گفتن ذکر و طلب یاری از خدا، کار را شروع می‌کردند و یا برابر عرف، گوسفندی را براساس بضاعت افراد، ذبح و گوشت آن را بین همسایگان تقسیم می‌کردند. همچنین به هنگام شروع با دود کردن اسفند، از سنت حسنه یاریگری (یوری، یآوری) مدد می‌جستند و با کمک هم در این امر مهم مشارکت می‌کردند.

۱. گذرهای سرپوشیده

مواد و مصالح ساختمانی

مصالح ساختمانی به کار رفته در ساختمان‌ها، به طور عمده خشت و آجری بود که عموماً از خاک ناشی از گودبرداری محلّ ساختمان به دست می‌آمد و در ترکیب با مصالح دیگری که در برخی موارد، خود نیز مانند «کاه» محصول جانبی فعالیت‌های کشاورزی بودند، در امر ساختمان‌سازی به کار می‌رفت.

اولین گام، در بنای مسکن، تهیّه و انتخاب مصالح بود. بیشتر مصالح مورد نیاز برای ساختمان در خود محل و یا از روستاهای اطراف شهر تهیّه می‌شد. اغلب مصالح ساختمانی خانه‌های سنتی را از محیط پیرامون خانه به دست می‌آوردند و برای تبدیل آنها کاری انجام نمی‌دادند.

چگونگی ساخت خانه

در سبزوار، کار ساختمانی از آغاز بهار، شروع می‌شد و در پایان پاییز خاتمه می‌یافت. بیشتر خانه‌های معمولی دور تا دور حیاط، رو به قبله و رو به آفتاب ساخته می‌شدند. کار ساختمانی، از صبح حدود ساعت ۸ آغاز می‌شد و تا عصر نزدیک ساعت ۱۸ ادامه پیدا می‌کرد. بعد از دو یا سه ساعت کار نیز صاحب‌خانه با غذاهای ساده و حاضری، پذیرایی مختصری از کارگران به عمل می‌آورد. این پذیرایی را چاشت صبح می‌نامیدند. در ساعت ۱ یا ۲ بعد از ظهر کارگران برای صرف ناهار، به خانه صاحب کار می‌رفتند و پس از یک ساعت دوباره به سر کار برمی‌گشتند. گاهی نیز قبل از اتمام کار، با چای یا میوه و شیرینی، به عنوان چاشت عصرانه از کارگران پذیرایی می‌کردند. پس از مدتی، وقتی سقف خانه را پوشاندند، صاحب‌خانه، گوسفند، بره یا خروسی را بنا به وسع خود ذبح می‌کرد و خون قربانی را به اطراف خانه می‌پاشید. سپس با گوشت آن شام تهیّه می‌کرد و از بستگان، همسایگان و افرادی که چاشت آورده بودند، دعوت می‌کرد همراه با کارگران شام را صرف کنند. در پایان پس از کاه‌گل و نصب در و پنجره و اتمام کار ساختمان، صاحب‌خانه، حساب کارگران را پرداخت می‌کرد و پس از صرف شام، مقداری شیرینی یا انعامی

مانند پیراهن یا جوراب به اوستا و کارگران می‌داد و می‌گفت: «دست و بازوی شما درد نکند» آنها هم در جواب می‌گفتند: «مبارکتان باشد.»

آداب شروع اسکان

سکونت در خانه‌ای که تازه ساخته شده و نوینباد است و یا خانه‌ای که عروس و داماد برای اولین بار به آن وارد می‌شوند، با آداب خاصی صورت می‌گرفت.

به طور معمول، برای ورود به منزل نو (مبارک باد) می‌گفتند و گوسفندی را ذبح می‌کردند. افراد فامیل نیز کله قند، شیرینی و حتی تخم‌مرغ، به عنوان چشم‌روشنی می‌آوردند و صاحب منزل به آنان سور (مهمانی) می‌داد. هنگام سکونت در خانه جدید، صاحبخانه افراد فامیل را دعوت می‌کرد و یک روحانی، روضه حضرت ابوالفضل علیه السلام، امام حسین علیه السلام، یا موسی بن جعفر علیه السلام می‌خواند. هنگامی هم که عروس و داماد تازه ازدواج کرده به خانه جدید، وارد می‌شدند، عروس دستش را درون غسل می‌برد و بالای سردر خانه، به این مفهوم «کام شیرین» می‌زد. همچنین کاسه‌ای پر از جو را جلوی پای عروس قرار می‌دادند و او تا هنگام ورود به اتاق آن‌قدر آن را با پا به سمت جلو می‌زد تا کاسه برمی‌گشت و جویها روی زمین می‌ریخت؛ منظور از این کار، آن بود که «او با خود روزی می‌آورد.»

خانه‌های تاریخی سبزوار

خانه‌های تاریخی به جا مانده در بافت قدیم سبزوار را از لحاظ قدمت، می‌توان به دو دسته خانه‌های دوران قاجار و خانه‌های اوایل دوران پهلوی تقسیم کرد. اصول کلی حاکم بر این خانه‌ها، در نهایت بسیار نزدیک به هم است اما تفاوت‌هایی نیز به دلیل تغییر نحوه زندگی مردم در آنها به چشم می‌خورد.

خانه اسلامی

بنای خانه اسلامی، با توجه به سازه‌های معماری متعلق به دوره قاجاریه است.

نمای خانه اسلامی

این بنا، دارای دو ورودی جنوبی و شمالی است که رفت و آمد، بیشتر از ورودی جنوبی صورت می‌گرفته است. سردر ورودی جنوبی، دارای تزیینات آجرکاری، به صورت قالبی و تمام بنا از آجر است.

در ورودی خانه

ستون‌ها و نمای آجرکاری طرح

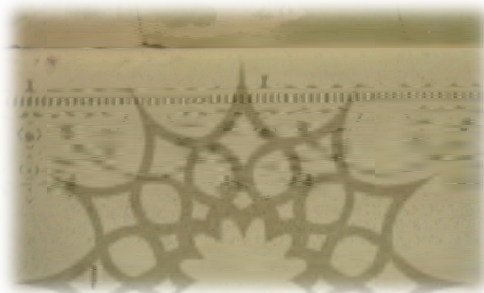
خانه باغ اسکویی

خانه باغ اسکویی، در حاشیه کلون‌های جنوبی سبزوار و در منطقه‌ای گرم و خشک، در حاشیه کویر قرار گرفته است. با توجه به نوع معماری و مصالح به کار رفته در بنا، می‌توان آن را به اواخر دوره قاجاریه منسوب کرد.

نمای کلی از خانه باغ اسکویی

این خانه شامل دو ایوان شمالی و شرقی، مشرف به ورودی باغ است و ۵ ستون و ۲ نیمه ستون، در دیوارهای شمالی و جنوبی در ایوان شرقی دارد. خود بنا، از آجر و خشت پخته ساخته شده و ستون‌های به کار رفته در آن (ایوان شمالی و شرقی) دارای سرستون‌هایی، به شکل گل و گیاه و از نوع گچ است. کف ایوان، با خشت‌های پخته در ابعاد $۱۷/۵ \times ۱۷$ فرش شده و زیر سقف، ایوان شرقی، «دور تا دور» برگ‌های ریز به هم پیوسته، به صورت نیم‌دایره به رنگ سبز مغز پسته‌ای است.

سقف ایوان شرقی، دورتادور نقاشی و دیواره ایوان با رنگ سبز رنگ آمیزی شده، است. طرحی از برگ‌های ریز به هم پیوسته به صورت نیم دایره، بر روی تیرک حمال نقش بسته است.

تزیینات آجرکاری رُخبام بنا با طرح حاشیه دندانه‌ای و تزیینات بالای طاق جناقی رومی با طرح کتیبه‌ای کار شده است.

خانه جعفرزاده

با توجه به اسلوب معماری و مصالح به کار رفته؛ بنا متعلق به دوره قاجاریه، با مالکیت خصوصی است. این خانه، در دو طبقه ایجاد شده و مشتمل بر طبقه زیرزمین مشتمل بر هشتی، حوضخانه، آب‌انبار، مطبخ و بادگیرخانه است و طبقه اول، از فضاهایی مانند تالار ستون‌دار شرقی و شمالی، تالار پذیرایی، حجره‌های نشیمن و ... تشکیل شده است. نمای شمالی بنا شامل یک ایوان شاه‌نشین با یک برآمدگی به بیرون است که در دو طرف آن دو ستون قرار گرفته و در دو طرف این برآمدگی پلکان شرقی - غربی گذاشته شده است. رُخبام ایوان، دارای تزیینات آجری و بدنه ستون‌ها، دارای نقوش برجسته نیشگونی است. اتاق زیری ایوان شاه‌نشین، شکل چلیپا و سقف گهواره‌ای دارد. این بنا در خیابان بیهق، کوچه «نُه بام» کوچه حاج آقا فخر قرار گرفته است.

نمای خانه جعفرزاده

این بنا دارای دو ورودی است. ورودی اول، داخل کوچه قرار گرفته و ورودی دوم، بعد از خانه در انتهای یک دالان ۱۱ متری سمت راست (جنوب) واقع شده است. در قسمت شرقی یک آب‌انبار، با عرض ۸۰ سانتی‌متر و در

قسمت جنوبی یک اتاق با سقف گهواره‌ای و تزیینات آجرکاری دیده می‌شود. از ویژگی‌های مهم این خانه، شیوه ساخت بنا، وجود طاق، ستون‌های نقش برجسته، آب‌انبار و بادگیر است.

نمای شمالی بنا شامل یک ایوان شاه‌نشین / اتاق زیرین ایوان شاه‌نشین به شکل چلیپا، با سقف گهواره‌ای

جمع‌بندی

تأثیر فرهنگ در معماری به عمق وجود انسان، جهان‌بینی و اعتقادات او برمی‌گردد. حفظ فرهنگ و اعتقادات یک ملت در معماری از اهمیت والایی برخوردار است و عامل اعتقادات بویژه در طراحی و ساخت فضاهای سنتی خانه، در شهرستان سبزوار، به شدت تأثیرگذار بوده است. همچنین آداب و الگوهای مربوط به الگوهای رفتاری و آیینی بسیار اهمیت داشته‌اند.

می‌توان دریافت که چون فضای معماری، فرهنگ‌پذیر بوده است و فرهنگ، نیز بر معماری تأثیر می‌گذارد، لایه اول که وحدت‌بخش معماری خانه‌های سنتی سبزوار است، ناشی از فرهنگ اسلامی به عنوان فرهنگ حاکم و براساس اصولی همچون حفظ حریم خصوصی، رعایت حقوق همسایه و تکریم بوده است. مسئله عقاید مذهبی را نمی‌توان مقوله‌ای جدا از طراحی مسکن دانست. حفظ حریم و کانون خانواده در طراحی این خانه‌ها، نشئت گرفته از غیرت و تعصب ملی و مذهبی مردم این سرزمین بوده است و بر این اساس، تمام

جوانب راحتی و آرامش کانون خانواده در نظر گرفته شده است. طراحی بناها اگر با توجه به جنبه رفاه و عقیده صورت گیرد، آرامش واقعی را برای خانواده‌ها به ارمغان می‌آورد.

در خانه‌های سنتی سبزوار، اصول معماری از جمله خودبسندگی و درون‌گرایی رعایت شده است. درونگرا بودن خانه‌ها مشخصه اصلی معماری قاجار و تزیینات معماری مشخصه اصلی دوره پهلوی است.

خانه‌های به جا مانده تاریخی، در بافت قدیم سبزوار را از لحاظ قدمت می‌توان به دو دسته خانه‌های دوران قاجار و خانه‌های دوران پهلوی اول تقسیم‌بندی کرد. اصول حاکم بر این خانه‌ها در نهایت بسیار نزدیک به هم است و تفاوت‌هایی نیز به دلیل تغییر زندگی مردم به چشم می‌خورد. هویت فرهنگی در معماری، بدون تردید به رعایت سنت‌ها و اعتقادات قومی بستگی دارد. زیباترین نمونه‌های آجرکاری در تزیینات خانه‌های سنتی سبزوار، بخشی از ساختار هویت معماری سنتی را نشان می‌دهد که به استحکام و تداوم بنا نیز کمک شایانی می‌کند. اجزای هر واحد مسکونی تعریف خاصی دارد؛ هر خانه در ظاهر با دیگری مشابه، ولی در شکل، اندازه و تناسب با آن متفاوت است. این گونه بناها، نوعی احساس رضایت و خشنودی روحی و روانی را نیز برای ساکنان خود به ارمغان می‌آورده است؛ رضایتی که حاصل زندگی صلح‌آمیز و هماهنگ و آرامش نهفته در آن بود.

منابع

الف) کتاب

۱. بیهقی (۱۳۷۰) **تاریخ بیهقی**، مشهد: بیرقدار.
۲. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۵) **تحقیق در معماری گذشته ایران**، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
۳. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴) «در و پنجره در معماری ایران»، **باستان شناسی و هنر**، ش ۲.
۴. حائری، محمدرضا (۱۳۸۸) **خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه**، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
۵. راپاپورت، آموس (۱۳۶۶) **منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی**، ترجمه راضیه رضازاده، تهران: جهاد دانشگاهی، دانشگاه علم و صنعت ایران.
۶. شهری، جعفر (۱۳۷۱) **تهران قدیم**، تهران: مهارت.
۷. عبدالله‌زاده‌ثانی، محمد (۱۳۷۳) **گزارشات باستان‌شناسی سبزووار**، سبزووار: میراث فرهنگی سبزووار.
۸. فکوهی، ناصر (۱۳۸۲) **تاریخ آرا و نظریه‌های انسان‌شناسی**، تهران: نشر نی.
۹. محمدی، محمود (۱۳۸۱) **فرهنگ اماکن و جغرافیایی تاریخ بیهق**، سبزووار، سبزووار: آژند.
۱۰. معماریان، غلامحسین (۱۳۷۵) **آشنایی با معماری مسکونی ایرانی**، تهران: علم و صنعت ایران.
۱۱. نوباغی، مجید (۱۳۸۸) **آثار و ابنیه تاریخی سبزووار**، سبزووار: امید مهر.
۱۲. یورگ، گروتز (۱۳۷۵) **زیبایی‌شناختی در معماری**، ترجمه پاکزاد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

ب) مقاله

۱. پورجوهری، آتوسا (۱۳۸۸) «بادگیر دستاوردی از معماری سنتی ایران»، مجله راه و ساختمان، ش ۶۴.
۲. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷) آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: سروش دانش.
۳. سنگ سفیدی، محسن و عبدالله‌زاده، محمد (۱۳۸۸) «سیمای سبزوار»، هنر (شماره پاییز).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی